

162. — պիտի ձուլեն [զէնքեր] մեր ներկայութեանն:
163. — [Յանձնարարեցին (?)] անոնք դարբիններուն:
164. — Արհեստաւորները նստեցան (ու) ժողով մը զուգարեցին:
165. — Մեծ ուրազներ ձուլեցին:
166. — Կացիններ ձուլեցին, իւրաքանչիւրը երեք տաղանդնոց⁵²:
167. — Մեծ թուրեր ձուլեցին:
168. — Հեղբերով՝ երկու տաղանդնոց,
169. — սուսերազունդերով⁵³ (9) դաստապաններու վրայ (?), իւրաքանչիւրը երկու տաղանդնոց:
170. — սուրերուն, երեսուն մասս ոսկի իւրաքանչիւրը:
171. — Գիլգամէշն ու Էնկիդուն, իւրաքանչիւրը ունէր տասը տաղանդնոց հանդերձանք մը:
172. — [Ուր]ուկի [մայրաղ]լան մէջ՝ իր եօթը նիզերով:
173. — խաժամուժը հաւաքուած էր:
174. — քառուղեան Ուրուկի փողոցին մէջ:
175. — Գիլգամէշ,
176. — [երէցներն Ուրուկին] քառուղեան,
177. — [. նստեցան իր առջեւ:
178. — [Եւ Գիլգամէշ ըսաւ [անոնց]:
179. — «[Լսեցէ՛ք, ո՞վ երէցները քառուղեան [Ուրուկի]:
180. —

ԱՆՈՒՇԱԻԱՆ ԱԲՂ. ԶՂՋԱՆԵԱՆ

(Շարունակելի՝ 8)

(⁵²) Տաղանդ մը հաւասար էր վաթսուն «մա-
»իս՝ լիարի:

(⁵³) A. Heidel, The Gilgamesh Epic . . . էջ 37:

ՊԼՏՄԸ-ԲԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՊ ԱՐԺԱԿՈՒՆԻ

6.

Պապ Թագաւորի կեանքը եւ գործունեութիւնը ուսումնասիրող մէկը, մեծ շփոթութեան կը մասնուի ի սես Փաւսոսի անասելի ասելութեան դէպի երիտաւարդ այս արեան: Դուն որ ապշած էիր Եղիշէի սանձարձակ, մոլեռանդ բշտամութեան հանդէպ Մարգարան Վասակ Սիւնիի, շքունեղ կը խածնես այն փրփեթախ կասաղութեան, որով Փաւսոս իր հրաշէկ ցասման մտակները կը շաչեցնէ դժբախտ եւ ողբերգական քաղաւորի զլխին:

Այս պարագան յոյժ ցաւալի է, քանզի Պապի մասին սկզբնական միակ հայ աղբիւրը Փաւսոսն է: Յաջորդական պատմիչներ, որոնք Չորրորդ դարու անցները կը յիշեն, առաւել կամ նուազ չափով կը կրկենն Փաւսոսի ըսածները:

Բացի Խորենացիի Պատմութեան մէջ քանի մը տողով տուած բանկազին մէկ տեղեկութեան, որ Պապի անձին եւ գործունեութեան շատ մը մուր կէտեր կը բացատրէ, լինչպէս նաեւ կը լուծէ Փաւսոսի կրֆոս Էնիին զազսնիքը: Մեր այս գրին մէջ մանրամասն կ'անդրադառնանք այդ կէտին:

Որքան անպատեխորհն յուզիչ է սեսնել այս անբախտ Արշակունի քաղաքը, որ իր բաներեք տարիք չկրցաւ լնցնել, աւելի քան 1,500 տարի հայ սերունդներու բաժանումին ենթարկուած, որովհետեւ բոլոր հետազայ պատմիչներ, գրեթէ մինչեւ մեր օրերը, պարզապէս կրկնեցին այն գեներալին պակերը որ Փաւսոս գծեց:

Անոնք չուեցին, կամ քեռեւ իրենց մտքն իսկ չանցաւ, Փաւսոսի վկայութիւնը մանրագնին քննութեան ենթարկել, շտալ ըմբռնելու Արեւի կարճատեւ քաղաւորութեան շրջանին կատարած գործերուն զրդապատկանները, կռադասելու զանոնք, եւ ապա իրենց քննութեան լոյսով ի յայտ եկած նկարը բաղդասելու Փաւսոսի ներկայացուցածին հետ, որպէսզի իմանան քեւ արդեօք Պապ իրապէս ստանալէն աւելի սեւ էր:

Հասկնալի է քե, անցեալ դարերու բնաբացին, այն հայ պատմագրողները, որոնք իրենց ժամանակակից պատմաբանները գրելով մեկեղ, հին դեպքերու ալ նկարագրութիւնը ներկայացնել ուզեցին ընթերցողին, պարզապէս կրկնեցին հին մատենագիրներու պատմածները: Քննական մեթոդով, մեկնաբանել կամ վերլուծել, բոլորովին անձնօրբ բաներ ըլլալուն, մանաւանդ զարեւով նուիրականացած պատմագիրներու վերաբերմամբ, Պապը պահուեցաւ այն դժոխային գաղափարէն մէջ ուր Փաւստոս բանարկեց զինք:

Երեսասարդ Պապը, Փաւստոսի եջերէն դուրս կուգայ անոնցի հեռէ մը, անյուստեհն բարբախտած ամենայնոյն ալլաներու քան ինչ որ քառամեծները իրաւ են, կը գործածեն քե ինչպէս իր շուրջիները նոյնիսկ ամիս մը կըցած են տակաւ այս գաղափարէն, ուր մնաց բանի մը տարիներ:

Փաւստոսի ներկայակերտ երկու զոյն միայն ունի. սպիտակ եւ սեւ: Սպիտակը, ինչ մ'ալ երանական լուսավորելով խառնուած: Սեւը, զեհեհի մուրով շաղկապուած:

Անոր կողմնակցական ոգին միմիայն աստուծոյն լարը չհնչեցներ, այլ նոյնքան եւ աւելի եռանդով փառաբանութեան փողը, երբեմն այնքան չափազանցեալ շեշտով, որ ծիծաղը կընայ շարժիլ: Ա՛հ, ան իրեն ասելի անձներ վար նետելու համար՝ իրեն արժին փափաքած խորութեամբ գահավիժ անդունդ չկրնար զսնել, ինչպէս ալ իր հաւանածներուն համար, զոյնիսկ բարձրութիւն:

Զոր օրինակ, առնենք Ասորի Դանիէլ Նախկնդոսը, որ բաղդասմամբ վերանես եւ Ներսէս Կարողիկոսներու, երկրորդական գծի վրայ կուգայ, սակայն Փաւստոսի աչքին անոնցմէ աւելի հրաշագործ մեկն է: Կարգանք.

«Սա (Դանիէլ) զարմանալի մարդ էր, մեծամեծ նշաններ եւ սքանչելիքներ կը գործէր Յիսուս Քրիստոսի անունով: Առանց կօշիկներ հանելու ոտով քալելով գետերու ջրերուն վրայէն կ'անցներ, եւ ոտները չէին քշուեր: Սասկառու ձմեռներուն, երբ ձիւնը կը կուտակուէր լեռ ու ձոր, եւ ան համբարեղել ուզէր այդ ասեւն այդ լեռներու վրայէն, ձիւնը անմիջապէս կը հալէր, կը ցամփէր: Իսկ երբ հեռու տեղ երթալ կ'ուզէր, առանց իր կողմէ որեւէ նիւթի, փայլակի նման կը սլանար եւ կարծես բռնելով ան-

միջապէս ինքզինքը կը գտնէր իր ուզած տեղը: Ան մեռելներ կը յարուցանէր, հիւանդներ կը բժշկէր, եւ դեռ ասոնցմէ աւելի նշաններ ու սքանչելիքներ կը գործէր, որ նոյնիսկ գրով նկարագրել կարելի չէ»:

Եւ Դանիէլ մինակը չէ: Հեղինակը կը յիշատակէ բանի մը անապատական միանշանակեացներ, որոնց իւրաքանչիւրին համար հրաշագործութիւն բաներ կը գրէ: Զրի վրայ քալել իրեն համար մասնաւոր հրապոյր մը ունեցած ըլլալու է: Շաղկապ անունով անապատականն ալ Դանիէլի պէս ջրերու վրայ կը քալէ առանց ոտները քշելու: Անոր ամենօրեայ ընկերները առիւծներն են, եւ աւելի բան բան առիւծ միշտ իր հետ կը նստէ, բորգեն, եւայլն:

7.

Այժմ կարգանք մեկ երկու նմոյշ Փաւստոսի բառներէն Պապ Թագաւորի մասին:

Կարծես վախճալով որ ընթերցողը անուշադիր կընայ ըլլալ, Պատմութեան ընթացին երկու տարբեր տեղ, Դ. Գիրք՝ 44րդ Դիւլիս, եւ Ե. Գիրք՝ 22րդ Դիւլիս, կը յատկացնէ Պապին: Թագաւորի գործերու մասին ուրիշ զուլաներու մէջ ալ յիշատակութիւններ տեսնուին, բայց վերոյիշեալ երկու զուլաներու մէջ մարդն է որ կը ներկայացնէ:

44րդ Դիւլիս.

«Երբ մայրը զայն ծնաւ, որովհետեւ անօրէն մարդ էր եւ Աստուծէ բնու վախ չուներ, մայրը զայն դեւերուն նուիրեց, եւ բազմաթիւ գեւեր մանուկին մէջ բնակեցան եւ զինք կը վարէին իրենց ուզածնուն պէս: Ան սնաւ, մեծցաւ եւ մեղքեր գործեց, ինչպէս, պողոնկութիւն, պիղծ արուագիտութիւն, անասնագիտութիւն եւ զազրելի, զարեւելի գործեր, բայց մանաւանդ արուագիտութիւն: Ասոնցմէ զատ ինքն ալ ուրիշներու կ'իպանար, եւ այսպէս զազրելի գործերու մէջ քաւալած էր:

«Անգամ մը մայրը անոր արուագիտութիւնը իմանալուն, չկրնալով այդ վատնուն խայտառակութեան համբերել, որդւոյն սենեկապանին պատուիրեց որ երբ ան պղծութեան համար մարդ կը պահանջէ, զինքը ներս կանչէ: Երբ պատանի Պապ անկողին մտնելով մարդ ուզեց պղծութեան համար, մայրը ներս մտաւ եւ զուկին առաջ նստաւ:

ցողին կը ներկայացնէ Պապ Թագաւորին այս սարսափազդու նշանային պատկերը, կը սանձէ իր փրփրած եռանդը եւ բոլորովին կը դժկամակի մեզի յայտնելու քէ դեռասի Արքան սանձեց տարեկանին արդէն ամուսնացած էր Զարմանդուխտ իշխանունիին հետ, եւ քան տարեկան չեղած երկու մանչ զաւակներու հայր էր!։ Զե՞ որ երիտասարդ Պապի մահէն հազիւ տաս տարի վերջ իր երկու զաւակները, երկուքն ալ ամուսնացած, երկու Լայաւսաններու քաղաւորներ կ'ըլլան, ըստ միեւնոյն Փաւստոսի։

Իսկ երբ փորձուիս եւ Փաւստոսին հարցնես քէ Պապ ե՞րբ կը գործէր այդ անպատկերի մեղքերը, որոնք կը յիշէ իր գրքին մէջ, «Պառնկութիւն, պիղծ արուագիտութիւն, անասնագիտութիւն, եւ զազրելի, զարեղի գործեր, բայց մանաւանդ արուագիտութիւն»։ Ե՞րբ է որ Պապին մայրը անոր արուագիտութիւնը իմանալուն, կը պատուիրէ որդւոյն սենեկապանին, որ երբ Պապ ըստ սովորութեան մարդ ուզէ պղծութեան համար, մայրը ներս կանչէ։ Պիտի տեսնես քէ քննոտ պատգամաբար կամ պիտի շուարի եւ կամ աւելի ջղայնացած քեզի ալ բաժին հանէ իր նախասինքի հեղեղէն։

Ինչո՞ւ։

Պապ Թագաւորի կեանքին զլիսաւոր բուականները ծանօթ են։ Քանքերեք տարիք չբոլորած սպանեցին զինք։ Լազիւ տաս տարեկանին պատանդ դրկուեցաւ Լուսինական խաչեր։ Լոս Փաւստոսի գրքին մակերեսային քննութիւնն իսկ մեզի յուշեսէ կը դարձնէ իր նշանաւորութեան մասին։

Տեսնենք։

Որովհետեւ Փաւստոս կը յիշէ Պապի մայրը, ուրեմն Պապ այդ պիղծ արարներուն անձնատուր կ'ըլլար տաս տարեկանէն առաջ։ Քանզի մայրը, — այս պարագային որ մէկն ալ համարես, Օլիմբիան կամ Փառանձեմը —, մանուկին հետ չէր տաս տարեկանէ վերջ։ Ըստ միեւնոյն Փաւստոսի, Օլիմբիան արդէն մեռած էր, իսկ Փառանձեմ Լայաւսան մնաց եւ ոչ քէ մանուկին հետ գնաց Պոլիս։ Երբ տարեկանին Լայաւսան վերադառնալէն վերջ ի գործ կը դնէր այդ զարեղի արարները, մայրը (այս անգամ Փառանձեմ) արդէն զոն գացած էր Շապուհ Թագաւորի վրէժխնդրութեան։

Կողմնակցական անհատը կրճով բարաւուն պատմիչի շարադրած սոյն տողերը դաւերով ընդունուեցան որպէս անվիճելի ճշմարտութիւն։ Եւ հետագայ պատմագրողներ շարունակեցին իրենց ընթերցողներուն ներկայացնել երիտասարդ Արքայի այս սարսափելի պատկերը։

Սակայն մենք Պապի ուրիշ մէկ պատկերը ունինք, տուած իրեն իսկ ժամանակակից օտարագրի պատմիչ Ամմիանոս Մարկելինոսէ։ Եւ սա բոլորովին տարբեր փաւստոսէ։

Օրմանեան Արեւիկականոյն իր Աշխարհի մէջ կ'ըսէ քէ լատին հեղինակը աւելի արդար է դէպի Պապը, քան մեր ազգային պատմիչները։ Բայց մանրամասնութիւններու չմտնէ, եւ Փաւստոսը կ'եսմբելով հանդերձ իր չափազանցութիւններուն համար, Պապի մասին կը զլանայ չալ նպատակաւոր բացատրութիւն, բացի քան թէ Պապ Թագաւոր Ներսէս Կարողիկոսը չբուճաւրեց, նման արարք Պապի խառնուածքին դէմ ըլլալով։

9.

Երիտասարդ Պապին պատմութիւնը, հակառակ անոր կարեւորեւ քաղաւորութեան, հազիւ եօթ տարի, արժանի է ուսումնասիրութեան եւ յոյժ կարեւոր այն տեսակէտէ, որ նոր լոյս մը կը սփռէ իր ժամանակաշրջանի Լայաւսանի ներքին իրադարձութիւններու վրայ, քէ՛ քաղաքական եւ քէ եկեղեցական մարզի մէջ։

Նախարարներու հետզհետէ շեշտուող կեդրոնախոյս ձգտումները, որոնք կ'արտայայտուին մէկ կողմէ ազգամիջեան կռիւներով, միւս կողմէ ալ ապստամբական փորձերով Արշակունիի դարաւոր հարսութեան դէմ։ Տեսոյ արագօրէն անող Կարողիկոսական հեղինակութեան, որպէս նոր ազդակ մը հայ պետական կեանքի մէջ, յարուցած բարդութիւնները։ Վերջապէս հայ քաղաւորներու մտահանգումները ի տես իրենց արքայական գործութեան շրջանին, եւ անոնցմէ մէկ քանիին ձեռք առած միջոցները զանր փրկելու հայտնութեան, Զորքոյ դարու հայ պատմութիւնը կը դարձնեն յոյժ հետաքրքրական եւ յուզումնալի։

Իսկ այս իրար խաչաձեւուող ներքին պայքարները, ա՛լ աւելի կ'ընդգոյնան արտաքին

ՄԱՏԵՆԵՐԵԿԱՆ**ԽՐԱՏ ԺԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆՑ**

ԳՐ. ԽԼԱԹԵՑԻՐ ԾԵՐԵՆՑ

Խրատ ժամակարգութեանց, աղաքից եւ ձեռագրութեանց, հաստատակաց եւ առանձնութեան, ի Գրիգորե վարդապետէ:

Նախ պարտ է աստուածասիրաց ըստանալ հաւատաւ ուղիղս, որ ի սուրբ գիրքից կայ սուրբ հարցն. զի ամենայն հոգեւոր բարեաց հիմն դաւանութիւն է յԱստուած ճշմարտաւ եւ ի տնաւրէնութիւն Գրիգորե:

վանգներէ, կարծես իրենց զազարնակէսին կը հասնին Պապ Թագաւորի օրով:

Հակառակ իր երիտասարդ տարիքին, Պապ՝ Արեւակունիներու երբեմնի միանեման հեղինակութիւնը վերահաստատած տեսնելու սեւեռուն մտով, փորձեց եւ ջանաց, հաստատակամ յամառութեամբ շարունակելու այս պայքարը, որուն մէջ իր հայրը Արեւակ կը մխրճուէր ի զին նոյնիսկ արիւնցի բախումներու հայ մեծամեծ իշխաններու հետ:

Պապ պիտի ընդարձակէր պայքարի նախքան աւելի քան իր հայրը: Եւ վերջ ի վերջոյ, տալով կռուի հրահրած մղեւաճողութիւնը պիտի մղէր իր հակառակորդները, հայ եւ օսաւ, դաւելու երիտասարդ Արեւակի կեանքին դէմ, ու այսպէս իր եղբրական վախճանով ալ պայքարը պիտի կորսնցնէր իր բալիր:

Պապ սրտառուջ վերջին քաջարի խոյանքն էր քաղաւորական մահամեծ հարսութեան մը: Իւրով կը վերջանար Արեւակունիներու կեդրոնական հզօր քաղաւորութեան ի խնդիր՝ զորն զբաւ յուսահատական, տալովապա իր հակա փորձը: Իրեն յաջորդող Արեւակունի քաղաւորներ, արտաքին քաղաքականութեան մէջ արդէն ենթակայ Սասանեան արեւելիքի, իսկ ներքին՝ հակաքի վրայ այլեւս առաւելապէս Լուսաւորչի ընտանիքի վերջին կորովի կարողիկոսէն, Սահակ Պարբեւէն, եւ անոր հաւատարիմ գործակից նախարարներէն

Նոր-Նորի (2)

տոսի, որով փրկեցաքն, եւ ապա աղաքից հոգ տտանալ:

Եւ մեք պարտիմք զփափաք խնդրոյդ ձեր ընտել. զոր ի սուրբ եւ ի հոգեկիր արանց սահմանեալ կայ: Զի աւելորդ է ինձ ի վերա նոյնին բան յողել, բայց զնոյնին տասնցութ համառաւտարաւ:

Անաւթն ընտրութեան Պապոս հրամայէ աղաքի առանց բարկութեան եւ երկմտութեան. եւ թէ լեզուաւ կամ յաղաթս հոգիս անպտուղ լինի, եւ ոչ ինչ աւելում: Վասն որոյ զե բանս մտաւք ընտրեցի, քան զբազում բանս լեզուաւք:

Եւ Տէրն հրամայէ չլինել շատախաւս յաղաթեւն, եւ այս ոչ թէ զբազում աղաւթեւն արգելու, քանզի եւ ինքն զգի-

պիտի ստանային հրահանգ եւ ուղղութիւն, մինչեւ այն օրը երբ հնազանդեան պատկառելի այս արեւելեան հարսութիւնը, ծերունազարդ Սահակի հիգեւրուն հակառակ, կը մեռնէր, կարծես անոր բազուկներուն մէջ:

Պապի իրական ողբերգութիւնը, ոչ թէ իր համեմատի վայրագութեամբ սպանութիւն էր, այլ կուսակցամոլ կրֆէ կանուած պատմիչի մը ելոյթը, դժբախտ Արեւակի անհասկանալիութիւնը պարուրելու բունալից մեղսով մը որ դարեւ տեսնուէր:

Արդար է որ մեկզի վանեմք մեուր, ջանամք ծանօթանալ Պապի ժամանակաշրջանին եւ անոր անձին, իր առաւելութիւններով եւ պակասութիւններով:

Տարիներ առաջ, պարբերական մամուլի մէջ երեւցած յօդուածներս Արեւակ Բ. եւ Պապ քաղաւորներու մասին կը պարունակէին կարգ մը ժամանակագրական վրէպներ: Ներկայ աշխատութիւնս հիմնովին կը սրբազնէ զանոնք, արդիւնք յաւելեալ պրպտումներով:

Զորոյդ դարը հայ պատմութեան ամենանախագրական մէկ դարն է, որու մահաբանութիւն եւ ընդարձակ պատմութիւնը, ի մեծ ողբերգութիւն հայ պատմագրութեան, դեռ գրի առնուած չէ:

Այդ պատմութեան գոնէ քանի մը էջերուն ծանօթանալու փորձն է որ կը կատարենք մեր այս գործով:

ՀՐԱՆԳ Բ. ԱՐՄԷՆ